

суспільних інституцій, особливо внаслідок революції 1848 р., і страхом перед могутністю Росії, де лунали месіанські й панславістські заклики (див.: Люкс Л. Россия между Западом и Востоком. – М., 1993. – С. 25–34).

¹⁹ Ще К.Бестужев-Рюмін відзначав дуже незручну для читача структуру матеріалу, коли логіка думок і фактів розривається численними аналогіями, відступами, авторськими міркуваннями тощо (див.: Бестужев-Рюмин К.Н. Указ. соч. – С. 461).

²⁰ Іонов І.Н., Хачатурян В.М. Указ. соч. – С.369–371.

²¹ Авдеева Л.Р. Указ. соч. – С. 82.

²² Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. – СПб., 1997. – С. 382.

²³ Социологическая мысль в России: Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Л., 1978. – С. 241.

²⁴ Страхов Н.Н. Указ. соч. – С. 510.

²⁵ Данилевский Н.Я. Горе победителям. Политические статьи. – М., 1998. – С. 54.

²⁶ Іонов І.Н. Империя и цивилизация (Идеи и догадки Н. Данилевского в сравнительно-историческом освещении) // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 112.

²⁷ Див.: Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – С. 92–93, 100.

²⁸ Там же. – С. 93–94.

²⁹ Павленко Ю.В. Назв. праця. – С. 106; Хачатурян В.М. Теория культурно-исторических типов Н.Данилевского: логика и противоречия // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 104.

³⁰ Хачатурян В.М. Указ. соч. – С. 107.

³¹ Галактионов А. Органическая теория как методология социологической концепции Н.Я.Данилевского в книге “Россия и Европа” // Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – СПб., 1995. – С. XIX.

³² Кун Т. Указ. соч. – С. 252.

³³ Іонов І.Н. Указ. соч. – С. 111.

The article deals with the analysis of methodological, semantic and pragmatic aspects of the theory of cultural – historical types of N.Danilevsky. The author comes to the conclusion that the methodological basis of this theory is rather shaky and only be acceptable partially for in-depth research of a history of civilizations.

М.Г.Палієнко*

АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСХОВИЩАХ (ПЕРЕМІЩЕННЯ, ОПРАЦЮВАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ)

У статті досліджено проблему переміщення архівних колекцій української еміграції з країн Європи до СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період, встановлено основні етапи передачі сформованих фондів і колекцій до архівів України й Росії, визначено сучасні місця їх зберігання.

Однією з важливих і недостатньо вивчених проблем української політичної та культурної історії XX ст. є дослідження процесу заснування й розвитку архівно-музейних центрів української політичної еміграції в країнах Європи, формування й переміщення українських документальних колекцій за кордоном, їх доля під час Другої світової війни та в повоєнний період.

Особливої актуальності дана проблема набуває тому, що документальні зібрання української еміграції є надзвичайно цінним джерелом не тільки для вивчення її діяльності, а й для дослідження подій Першої світової війни, державотворчих процесів в Україні періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., окремих

* Палієнко Марина Геннадіївна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

аспектів військової, культурної, церковної історії, а також життя, наукової та творчої спадщини багатьох громадсько-політичних, військових, церковних і культурних діячів України першої половини ХХ ст. (М.Грушевського, С.Петлюри, Д.Дорошенка, В.Винниченка, В.Липинського, О.Лотоцького, А.Шептицького, І.Огієнка, І.Горбачевського, Д.Антоновича, С.Русової, М.Шаповала, С.Шелухіна, Н.Полонської-Василенко, В.Петріва та ін.).

Виникнення українських музейно-архівних і бібліотечних установ у центрах осідку української міжвоєнної еміграції (Польща, Чехословаччина, Австрія, Франція) було обумовлено необхідністю збирання й збереження значного масиву документів та історичних пам'яток – як тих, що були вивезені урядовцями й приватними особами з українських теренів, так і тих, які утворилися внаслідок діяльності дипломатичних місій УНР, ЗУНР та Української Держави, функціонування таборів українських військовополонених та інтернованих у країнах Центральної й Західної Європи. Згодом до них долучилися матеріали численних громадсько-політичних, культурних, освітніх і наукових інституцій та організацій української еміграції.

У 1920–1930-х рр. в Європі з ініціативи представників різних громадсько-політичних і культурних кіл української еміграції розгорнули діяльність такі пам'яткоохоронні осередки, як Головний військово-історичний музей-архів армії УНР та Музей-архів визволення України (обидва – у Тарнові, Польща), Український національний музей-архів при Українському громадському комітеті в ЧСР, Музей визвольної боротьби України, Український історичний кабінет при МЗС ЧСР (усі – в Празі), Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Великі документальні колекції Директорії УНР були зосереджені на теренах Польщі (спочатку в Тарнові й Ченстохові, а згодом у Кракові та Варшаві), натомість архів уряду ЗУНР зберігався у Відні. Під час Другої світової війни архівами української еміграції спочатку зацікавилися спецслужби III райху, а згодом – радянської контррозвідки, унаслідок чого відбулося переміщення документальних зібрань із теренів одних країн до інших. На завершальному етапі війни та в повоєнні роки значна кількість документів українських емігрантських архівів була перевезена до СРСР і сконцентрована в спецховищах українських і частково російських архівів.

В українській і зарубіжній історіографії архівні зібрання української еміграції міжвоєнного періоду одержали умовну назву "Празький український архів", оскільки найбільші осередки функціонували в Празі, і саме звідти були перевезені в Україну найзначніші документальні комплекси. Однак слід ураховувати той факт, що подібного єдиного "архіву української еміграції" ніколи не існувало, а до сформованих у радянських таємних відділах "спецфондів" було включено джерела не тільки "празького", а й іншого походження (документи з Кракова, Відня, Парижа та ін.).

Аналіз публікацій із даної проблеми свідчить про те, що впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. архіви української еміграції привертала увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Важливе значення для постановки проблеми мала публікація Л.Лозенко "Празький український архів: історія і сьогодення"¹, в якій здійснено короткий огляд історії Українського історичного кабінету (УІК) у Празі та Музею визвольної боротьби України (МВБУ), охарактеризовано важливі аспекти переміщення цих колекцій із Чехословаччини до УРСР. Вагомий внесок у дослідження проблеми переміщення українських архівів під час Другої світової війни та в повоєнний період належить відомій американській дослідниці Патриції Кеннеді Грімсгед. Учена здійснила копітку й широкомасштабну пошуково-аналітичну роботу в архівах Німеччини, Росії, України та Білорусі, результати якої знайшли відображення в монографії "Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції"² і статтях, опублікованих на сторінках "Harvard Ukrainian Studies"³.

Наприкінці 2005 р. в Києві вийшла книга П.К.Грімстед ""Празькі архіви" у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної україніки"⁴, що є перекладом дев'ятого розділу зазначеної вище англомовної монографії. У праці розглянуто останні роки діяльності Українського історичного кабінету та Російського закордонного історичного архіву в Празі, висвітлено окремі аспекти вивезення архівної україніки з Праги до Києва та Москви, опрацювання її в спецвідділах радянських архівів. На жаль, в українському перекладі побачила світ лише незначна частина фундаментальної монографії П.К.Грімстед, основний же масив українського видання становлять документальні додатки, а саме: факсимільно відтворені тексти документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Російської Федерації й фотодокументи із Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного.

Високо оцінюючи працю П.К.Грімстед, не можемо не погодитися з головою Державного комітету архівів України, який у післямові до видання відзначив, що "звичайно, автору на всі питання не вдалося відповісти. Багато нюансів лишається нез'ясованими. Отже, є поле діяльності й для майбутніх дослідників"⁵.

Що стосується історії створення й діяльності українських архівних осередків в Європі в міжвоєнний період, то вона знайшла відображення в низці конкретно-історичних досліджень М.Мушинки, М.Палієнко, Г.Савченка та І.Срібняка, С.Заремби, у тому числі з історії Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР⁶, Музею визвольної боротьби України⁷, Українського національного музею-архіву в Празі⁸, Українського історичного кабінету⁹. У кількох статтях у загальних рисах охарактеризовано процес переміщення празьких колекцій до СРСР у післявоєнний період та місця їх сучасного зберігання¹⁰.

Однак досі лишається не введеною до широкого суспільного та наукового обігу інформація джерел таємного архівного діловодства, яка висвітлює основні етапи перевезення радянськими спецслужбами архівів української еміграції з теренів європейських країн і характеризує діяльність особливого відділу таємних фондів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві з їх систематизації, упорядкування, опрацювання й організації використання в оперативно-чекістських цілях.

Метою даного дослідження є систематизація й аналіз комплексу джерел, які торкаються історії переміщення архівних зібрань української еміграції з європейських країн до СРСР у повоєнний період; характеристика методів і принципів опрацювання документів "еміграційного" походження працівниками спецвідділів радянських архівів; актуалізація інформації про сучасні місця зберігання цих документальних комплексів, визначення перспектив їх подальшого використання.

Джерельною основою дослідження є документи офіційного походження, які зберігаються у фонді 14 (описи 2, 7) – Архівне управління Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, м. Київ (згодом – Архівне управління Міністерства внутрішніх справ УРСР, м. Київ; Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, м. Київ) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та у фонді 4703 (опис 2) – Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, який має номенклатурний номер ЦДАВО України, але зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі – ЦДІАК України). Зокрема до 7-го опису фонду 14 ЦДАВО України внесено справи таємного діловодства Архівного управління за 1942–1970 рр., що характеризують його діяльність у даний період. Загалом опис включає 947 таємних справ за 1942–1970 рр., які систематизовані за структурно-хронологічною ознакою. До опису 2-го фонду 4703 ЦДІАК України внесено справи постійно зберігання внутрішнього діловодства архіву за 1945–1993 рр.

За своєю типологією та видовими ознаками представлені в зазначених фондах матеріали становлять: 1) таємні директивні документи (накази, циркуляри,

розпорядження) НКВС (МВС) СРСР та УРСР, Ради Міністрів УРСР, Головного архівного управління СРСР про організацію розшуку, перевезення, опрацювання та використання документів в оперативно-чекістських цілях; 2) офіційне листування керівників Архівного управління з Міністерством внутрішніх справ УРСР, Міністерством закордонних справ УРСР, Головним архівним управлінням МВС СРСР про передачу документів іншим державам; 3) матеріали про повернення в Україну документів, вивезених нацистами, та комплектування документальними матеріалами архівів УРСР (ці справи включають також інформацію про переміщення архівів української еміграції, які були утворені на теренах європейських країн); 4) акти, списки фондів та інші матеріали про місцезнаходження й передачу архівних фондів; 5) плани й звіти про роботу архівних органів УРСР із використання документальних матеріалів в оперативних, військових і наукових цілях; 6) списки фондів особливого відділу таємних фондів. Аналіз цих документів дає можливість дослідити дії радянських спецслужб щодо пошуку, виявлення й перевезення емігрантських архівів до СРСР, визначити домінанти політики органів радянської влади щодо їх зберігання та використання, відтворити процес опрацювання матеріалів еміграції в таємних відділах архівів України.

Як уже відзначалося, під час Другої світової війни відбулося масштабне переміщення документальних і культурних цінностей різних європейських народів, яке значною мірою стосувалося й архівів української політичної еміграції¹¹. Архівні й бібліотечні колекції розглядалися німецькою владою як важливі джерела, які доцільно використовувати в розвідувальних та ідеологічних цілях. Із метою пограбування культурних цінностей європейських народів у 1940 р. нацистами був створений оперативний штаб райхслайтера А.Розенберґа (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – ERR), який складався з управління штабу в Берліні та мережі відділів, зондеркоманд і зондерштабів на місцях. Серед головних завдань штабу були розшук та відбір матеріалів для так званої "східної бібліотеки" А.Розенберґа (Ostbucherei Rosenberg)¹², а також опрацювання матеріалів із метою підготовки аналітично-інформативних праць із питань більшовизму, масонства, іудаїзму для створеної в Німеччині Центральної бібліотеки Вищої школи¹³. Однак на завершальному етапі війни аналогічні завдання почали виконувати органи радянської держбезпеки, які розгорнули широкомасштабну діяльність не тільки із повернення до СРСР вивезених нацистами пам'яток, але й із вилучення та перевезення документальних, музейних і книжкових колекцій російської й української еміграції з метою їх подальшого використання в "оперативно-чекістських цілях".

У 1944–1945 рр. у ході реорганізації ЦДІА УРСР у м. Києві, поряд з іншими відділами, було створено відділ таємних фондів та особливий відділ таємних фондів. Перший забезпечував зберігання документів дореволюційних фондів (органів царської поліції, жандармського управління, суду), другий – документів органів німецької окупаційної влади, що діяли на території України, матеріалів української "буржуазно-націоналістичної" еміграції, організацій таємного діловодства. Основними завданнями цих відділів у період їх створення були: а) комплектування, облік і зберігання документів; б) науково-технічне опрацювання документів; в) створення до них науково-довідкового апарату; г) науково-оперативна розробка документів; д) використання документів, як відзначалось у тогочасній документації, в "оперативно-чекістських цілях".

2 жовтня 1944 р. було видано наказ НКВС-НКДБ СРСР "Про поліпшення роботи з використання секретних матеріалів державних архівів в агентурно-оперативній роботі". Згідно з цим наказом архівні органи УРСР проводили заходи, спрямовані на посилення "зв'язку та тісного ділового контакту з оперативними органами, надання їм допомоги науково-оперативними орієнтовками", розробкою матеріалів в оперативних цілях¹⁴.

Звичайною практикою стала діяльність спеціальних груп працівників держбезпеки, які здійснювали роботу з пошуку документальних збірок на зайнятих радянськими військами територіях різних європейських держав. Особливе зацікавлення цих груп викликали архіви російської й української політичної еміграції, що пояснювалося послідовною боротьбою її представників проти більшовицького режиму в Росії й Україні. Навесні 1945 р. ці групи проводили активну роботу на теренах Польщі та Чехословаччини. Уже 12 березня 1945 р. заступник відділу держархівів УНКВС по Львівській області старший лейтенант держбезпеки Г.П.Некlesa у своєму рапорті до начальника облдержархіву УНКВС по Львівській області Політкіна повідомляв про розшук вивезених нацистами зі Львова до с.Тинець (Польща) документальних матеріалів Львівського облдержархіву та Львівського архіву давніх актів, серед яких були епістолярії Шептицьких, кілька скринь із пергаментними дипломами за 1234–1798 рр., картами й планами. Г.Некlesa висловлював припущення, що ці матеріали можуть зберігатись у м. Опава (Тропау) на території Чехословаччини. Крім того, у рапорті йшлося, що "за наявними даними, у Кракові зберігаються документи Петлюри українською мовою за 1918–1922 рр., зміст і кількість яких встановити неможливо, оскільки вони знаходяться у розпорядженні СМЕРШ 4-го Українського фронту, який не дає про них жодних відомостей"¹⁵.

З огляду на політичне значення документів і можливість їх використання в оперативних цілях у справу втрутився начальник управління держархівами НКВС УРСР капітан держбезпеки В.Гудзенко, який 29 березня 1945 р. звернувся з доповідною запискою до начальника Головного архівного управління (ГАУ) НКВС СРСР комісара держбезпеки І.Никитинського. У ній він просив ужити заходів щодо передачі цих документів "архівним органам НКВС УРСР через Головне управління контррозвідки СМЕРШ НКО СРСР"¹⁶. Відповідь на це звернення за підписом начальника відділу комплектування ГАУ НКВС СРСР Голубцова надійшла тільки 8 травня 1945 р. У ній повідомлялося, що ці документи передані в розпорядження Управління НКВС по Львівській області¹⁷.

Після цього В.Гудзенко 26 травня звернувся до начальника Управління НКВС по Львівській області Грушка з проханням прискорити відправку до Києва документальних матеріалів із Кракова¹⁸. 31 травня Гудзенко листовно повідомив І.Никитинського, що з Кракова та його околиць (с.Тинець) доставлено шість вагонів документальних матеріалів, вивезених під час війни нацистами зі Львівського архіву давніх актів. Крім того, до Львова також прибув один вагон документальних матеріалів "петлюрівської Директорії та її міністерств". За наказом народного комісара внутрішніх справ УРСР В.Рясного ці документи мали передати на зберігання до Центрального архіву Жовтневої революції в м. Києві¹⁹.

11 червня 1945 р. на ім'я В.Гудзенка надійшов лист від директора облдержархіву НКВС УРСР Львівської області Копчуна, в якому повідомлялося, що до Києва відправлені "документальні матеріали українських контрреволюційних урядів періоду 1917–1927 рр. у кількості 18 фондів обсягом 6234 од. зб. – 560 зв'язок"²⁰. Серед фондів, які передавалися зі Львова до Києва, були: Державна канцелярія, Військове міністерство, Міністерство земельних справ, Міністерство фінансів, Міністерство народного господарства, Міністерство закордонних справ, Міністерство праці, Міністерство пошт і телеграфу, Міністерство культів, Міністерство друку та пропаганди, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Товариство Червоного Хреста, Міністерство шляхів сполучення, Рада Міністрів, Міністерство освіти, Департамент державного контролю, Міністерство юстиції Директорії УНР.

Факт передачі архівних документів Директорії УНР був зафіксований у звітній доповіді про роботу Управління державними архівами НКВС УРСР за 1945 р., де в розділі "Комплектування, облік та експертиза цінності державного архівного фонду УРСР" відзначалося, що "за сприяння контррозвідки СМЕРШ 4-го Укра-

їнського фронту повернуті з Кракова й передані в Центральний архів Жовтневої революції (Київ) документальні матеріали українських контрреволюційних урядів 1917–1927 рр. у кількості 18-ти фондів і 6234 од. зб."²¹

Особливу увагу радянських спецслужб привертала також емігрантські архіви в Чехословаччині. Відразу ж після вступу до Праги радянських військ туди прибув начальник Головархіву СРСР І.Никитинський, якому вдалося досягти домовленості про передачу Російського закордонного історичного архіву (далі – РЗІА) до Москви, що було оформлено як дарунок чехословацького уряду АН СРСР²².

3 травня 1945 р. народному комісару внутрішніх справ СРСР генеральному комісару держбезпеки Л.П.Берії було надіслано телефонограму народного комісара внутрішніх справ УРСР, комісара держбезпеки 3 рангу В.С.Рясного, яка торкалася організації заходів щодо повернення архівних матеріалів, вивезених німцями під час війни з України, а також перевезення до УРСР архівів української еміграції з Праги та Берліна. Між іншим, у ній наголошувалося на тому, що спецслужбам відомі організації українських націоналістів у Берліні, Празі й інших містах, "в яких скупчено величезну кількість документів, що мають науковий та оперативний інтерес" (зазначалося, що в їх розпорядженні є назви й адреси цих установ). В.Рясний звертався до Л.Берії з проханням надати дозвіл на відрядження до Німеччини й Чехословаччини групи працівників архівних органів НКВС УРСР "з метою розшуку та повернення документів в Україну"²³.

10 травня вже було визначено персональний склад групи (заступник начальника Архівного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки П.І.Павлюк, начальник Центрального фотокіноархіву УРСР капітан держбезпеки Г.С.Пшеничний, директор Рівненського облдержархіву О.Й.Куц, начальник архівного відділу УНКВС Київської області капітан держбезпеки І.П.Олійник, заступник начальника архівного відділу УНКВС Львівської області старший лейтенант держбезпеки Г.П.Неклесю)²⁴.

Важливе значення для реконструкції перебігу "оперативно-пошукової" роботи українських архівістів має доповідна записка П.Павлюка начальнику Архівного управління НКВС УРСР В.Гудзенку від 9 серпня 1945 р.²⁵ У ній, зокрема, відзначалося, що група з розшуку та повернення документальних матеріалів, вивезених німецькими окупантами з України, прибула до Чехословаччини 12 червня 1945 р. У м. Опава в результаті пошукових операцій членами групи було виявлено місця зберігання документів Львівського та Миколаївського обласних державних архівів, Київського архіву давніх актів, Ризького та Мінського центральних архівів. 19 липня всі документи були зведені до пакгаузу залізничної станції. Того ж дня П.Павлюк із Г.Неклесю виїхали до Праги, де зв'язалися з радянським посольством, комендатурою та місцевими архівними органами з метою розшуку матеріалів.

25 липня вони розпочали пошукову акцію в Празі, намагаючись віднайти місця зберігання як документів, вивезених німцями із СРСР, так і документів української еміграції. Невдовзі ними було виявлено документи Українського вільного університету та видавництва Українського національного об'єднання, які вони відразу ж завантажили у вагон. Вони відвідали також м. Подебради, яке знаходилося за 52 км від Праги, де виявили документи Української господарської академії. Однак найбільше зацікавлення пошукової групи викликало зібрання Українського історичного кабінету, яке вони знайшли в архіві МВС ЧСР. Питання про передачу цього зібрання було порушено перед чехословацьким урядом радянським послом В.Зоріним. Унаслідок тривалих переговорів уряд ЧСР 14 серпня 1945 р. прийняв рішення про передачу УРСР "на доказ дружніх стосунків наших народів, які є тепер близькими сусідами, української частини так званого Празького російського архіву"²⁶.

Водночас уряд ЧСР визначив певні умови передачі документів, які були сформульовані в спеціальному меморандумі міністра закордонних справ Чехословаччи-

ни В.Клементіса послу СРСР В.Зоріну від 22 серпня 1945 р. Зокрема В.Клементіс наголошував на тому, що "при передачі має залишитися в силі умова, згідно з якою "Російський архів" передався АН СРСР, тобто, що Український центральний архів представляє Чехословаччині фотокопії документів, що передаються, і що цей архів буде знаходитися в Києві в Українському центральному архіві як самостійний відділ під назвою "Працький український архів". Окрім того, міністр підкреслював ту обставину, що "предмети з названого архіву, які є, безсумнівно, власністю Чехословацького державного архіву, можуть бути передані безпосередньо, але предмети, які є його депозитом, – після з'ясування юридичних для цього передумов"²⁷.

25 серпня 1945 р. посол СРСР В.Зорін надіслав міністру внутрішніх справ ЧСР В.Носеку листа, в якому повідомляв, що всі правові норми, які випливають із обов'язків, що були взяті на себе архівом міністерства внутрішніх справ ЧСР щодо приватних осіб при прийнятті від них на зберігання документів до українського та російського закордонних архівів, будуть виконані радянськими органами, які перебирають архіви, тому "всі претензії приватних осіб, пов'язані із зазначеними депозитами, слід надсилати до радянських органів"²⁸. В.Носек направив директору архіву МВС ЧСР професору В.Боровичці розпорядження про передачу радянському уряду матеріалів, що перебували на депозитному зберіганні в українському та російському закордонних архівах, оскільки радянська сторона зобов'язалася погодити питання з власниками депозитів із тим, щоб чеська сторона не мала в цьому плані жодних юридичних проблем²⁹.

Отже, документальне зібрання Українського історичного кабінету було передано чехословацьким урядом УРСР та оформлено "дарчим актом" від 30 серпня 1945 р. в Празі³⁰. 4 вересня 1945 р. відбулася врочиста передача архіву в приміщенні архіву міністерства внутрішніх справ ЧСР. На церемонії передачі були присутні з чеського боку – міністр внутрішніх справ В.Носек, міністр освіти З.Неєдли, міністр інформації В.Копецький, директор архіву МВС ЧСР професор Й.Боровичка, спеціальний радник архіву МВС ЧСР д-р В.Пешак, завідуючий Українським історичним кабінетом М.Балаш, з українського боку – посол СРСР у Чехословаччині В.Зорін, політичний радник посольства І.Чичаєв, заступник начальника АУ НКВС УРСР капітан П.Павлюк та директор Центрального кінофотофоноархіву УРСР капітан Г.Пшеничний. Про передачу архіву докладно інформував голову РНК УРСР М.Хрущова та Л.Берію 25 вересня 1945 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Рясний³¹, відзначаючи, що чеська сторона погодилася на це після проведення "тривалих і наполегливих переговорів".

Л.Лозенко, посилаючись на те, що в акті про передачу зазначалися лише інвентарні номери документів, які мали деякі пропуски, робила припущення, що передавалася не вся, а лише частина збірки Українського історичного кабінету³². Проведений нами аналіз змісту інвентарних книг та описів матеріалів, які передавалися, свідчить про те, що передачі підлягала саме документальна колекція УІК. У Празі ж залишалися книжкове та пресове зібрання УІК, а сам кабінет ще деякий час навіть продовжував комплектуватися пресовими матеріалами, що підтверджує листування його керівництва з різними установами в ЧСР, УРСР, США, Канаді та ін. у 1946–1948 рр.³³ Як свідчив д-р В.Пешак, Україні були подаровані тільки дублікати газет і журналів, які складали обмінний фонд УІК (загалом – 35 щорічних підшивок та 2100 книжок)³⁴.

У жовтні 1945 р. з Праги до Києва було перевезено один вагон із матеріалами Українського історичного кабінету. Документи прибули на Володимирську, 22-а, де містилися тоді архівні установи. Як уже відзначалося, робота із вивезення в УРСР архівів української політичної еміграції проводилася у загальному контексті повернення документальних цінностей, вивезених німцями під час війни. За офіційними даними, у 1945–1946 рр. загальна кількість "повернутих матеріалів" становила 50 тонн³⁵.

Матеріали, які були перевезені до Києва, надходили до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР, утвореного в структурі архіву 1 жовтня 1945 р. з метою упорядкування та розроблення архівів еміграції в оперативних цілях. Ця робота проводилась у контексті загальної політики радянської влади щодо організації зберігання й використання таємної документації. Ще 18 липня 1945 р. відбулася нарада начальників відділів таємних фондів державних архівів України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Молдавії, Карело-Фінської РСР, Курської та Московської областей, на якій було прийнято спеціальну резолюцію про стан роботи із використання таємних документальних матеріалів в оперативно-чекістських цілях та про міри щодо її поліпшення, яка проголосила необхідним: 1) термінове впорядкування найбільш актуальних фондів державних архівів, що перебувають на таємному зберіганні; 2) розширення практики інформування оперативних органів шляхом укладання "орієнтировок", спецповідомлень і коротких історичних довідок про матеріали, які мають оперативно-чекістський інтерес; 3) виділення для зберігання таємної документації окремих кімнат із ґратами на вікнах, щоденне їх опечатування, а також посилення охорони приміщень та "підвищення пильності всіх працівників відділів таємних фондів"; 4) звернення уваги на правильну організацію роботи із науково-технічного опрацювання таємних документальних матеріалів, "на дотримання й покращення методик і техніки виявлення та взяття на облік антирадянських елементів"³⁶.

За повідомленнями директора ЦДІА УРСР В.Стрельського, станом на 20 листопада 1945 р. в особливому відділі таємних фондів на зберіганні перебувало 280 фондів із документами 1919–1945 рр., орієнтовний обсяг яких сягав 19 500 од. зб. та 2450 кг розсипу. Переважну їх частину становили "документальні матеріали, які прибули з Чехословацької Республіки та надійшли до ЦДІА УРСР під загальною назвою "Український історичний кабінет"³⁷. Згідно з доповідною запискою В.Стрельського, матеріали, що надійшли із ЧСР, були піддані упродовж вересня–листопада систематизації, у результаті якої з них було виділено 203 самостійні фонди, які умовно можна поділити на групи матеріалів: 1) міністерств, дипломатичних місій та особові фонди членів уряду Директорії УНР в еміграції (1919–1944 рр.); 2) українських політичних партій та їх діячів в еміграції (1919–1945 рр.); 3) українських культурно-національних установ в еміграції (1919–1945 рр.); 4) українських громадських організацій в еміграції (1921–1943 рр.); 5) української націоналістичної преси в ЧСР (1922–1944 рр.); 6) українських громадських студентських організацій в еміграції (1921–1943 рр.); 7) українських навчальних закладів в еміграції в ЧСР (1922–1945 рр.); 8) українських сільсько-господарських та кооперативних спілок і товариств в еміграції (1922–1935 рр.); 9) міністерств і воеводств Речіпосполитої Польської.

Окрім "празьких надходжень", до відділу надійшли 77 фондів із ЦДАЖР УРСР, які включали документи: 1) Організації українських націоналістів (1941–1945 рр.); 2) міністерств і установ урядів, які діяли на території України та в еміграції (1917–1925 рр., привезені зі Львова); 3) Наркомату іноземних справ УРСР (1919–1923 рр.); 4) українських і німецьких військових частин періоду окупації України (1941–1944 рр.); 5) ВУЦВК та РНК УРСР. В.Стрельський підкреслював, що найбільший інтерес для оперативного використання становлять фонди, які сформовані з матеріалів Українського історичного кабінету. Над ними було заплановано провести наступні види роботи: повне упорядкування й описання; укладання коротких історичних і біографічних довідок на фондоутворювачів, детальних карток-листів на всіх українських емігрантів із зазначенням їх зв'язків та кола діяльності, ґрунтовних оперативно-наукових орієнтовних оглядів за темами "Українська білоеміграція в Чехословаччині", "Контрреволюційна антирадянська діяльність українських політичних партій", "Директорія УНР за кордоном".

Ще одна важлива частина архівів української еміграції була виявлена в липні 1946 р. управлінням Міністерства державної безпеки УРСР Волинської області в Луцькому соборі. Після їх вилучення й первісного ознайомлення зі змістом документів було встановлено, що його основу становлять рукописи С.Петлюри й інша документація уряду УНР періоду його перебування в еміграції в Польщі (1920–1922 рр.). З огляду на те, що ці документи проливали "світло на діяльність петлюрівського уряду в еміграції" й становили "певний історичний інтерес", їх у липні 1947 р. також було перевезено до Києва³⁸.

У квітні 1947 р. до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР для опрацювання надійшли також матеріали зі Львова, з яких у Києві співробітниками відділу було сформовано 247 фондів (значний їх відсоток становили документи львівських організацій, товариств, приватних осіб із філіалу ЦДІА УРСР у Львові та Львівського облдержархіву, які в кількості 6 вагонів були перевезені 1945 р. радянськими спецслужбами із Кракова, куди під час Другої світової війни їх вивезли нацисти)³⁹. Зокрема тут були фонди "Товариство Василіан у Львові" (1200 од. зб., 300 кг документального розсипу за 1717–1944 рр.)⁴⁰, редакції "Літературно-наукового вісника" у Львові (35 кг документального розсипу), особові фонди митрополита А.Шептицького (1000 од. зб., 500 кг документального розсипу за 1912–1942 рр.), М.Грушевського (100 кг розсипу за 1882–1934 рр.), К.Студинського (150 кг розсипу за 1910–1943 рр.), О.Назарука (100 кг за 1915–1940 рр.) та ін. З іншого боку, тут були широко представлені й документи про діяльність української еміграції в Польщі та Австрії (фонди "Українська рада в Тарнові", "Рада Республіки УНР у Тарнові", "Бюро української кооперації в Ченстохові й Тарнові", "Український національний хор у Тарнові", "Західноукраїнське товариство Ліги Націй у Відні", "Всеукраїнська національна рада у Відні", "Надзвичайна дипломатична місія УНР у Відні", "Українська студентська громада у Варшаві", "Головна управа Товариства бувших вояків армії УНР у м. Каліш" та ін.). Усі ці матеріали проходили упорядкування разом із документами празького українського архіву в особливому відділі таємних фондів ЦДІА УРСР.

Згідно зі списком розрізнених фондів, що були привезені до ЦДІА УРСР із Мінська у 1946 р., фігурували українські еміграційні архіви "французького походження", які, вірогідно, у міжвоєнний період зберігались у документальній колекції Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі (серед них: листування письменника Б.О.Лазаревського, матеріали Судової комісії для ведення процесу над С.Шварцбардом, Головної еміграційної ради в Парижі, Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції, Надзвичайної торгівельної та фінансової місії УНР у Женеві, Українського товариства прихильників Ліги Націй у Парижі, особисті папери генерала армії УНР О.Осецького)⁴¹. Слід наголосити на тому, що під час упорядкування та систематизації документів не було дотримано принципу поваги до фонду, а навпаки, відбувалося змішування джерел різного походження без вказівки на їх фондоутворювачів, розсіювання документів по різних фондах, а також мало місце об'єднання фондів, основу яких становили документи з різних архівних колекцій.

У липні 1947 р. при розробці матеріалів, одержаних ЦДІА УРСР із Дрездена, були виявлені документи оперативного штабу А.Розенберга (300 кг), розсипи особових фондів (зокрема фонди французьких письменників ХХ ст.) та торговельних і промислових фірм у Франції, Бельгії й інших європейських країнах (350 кг)⁴².

У плані роботи особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР на 1947 р., окрім проведення подальшого впорядкування документальних матеріалів української еміграції, особливий наголос робився на сприянні "максимальній активізації використання документальних матеріалів в оперативних цілях органами МВС і МДБ". Підкреслювалася важливість укладання карток і "довідок-орієнтировок" на

виявлених під час опрацювання фондів українських емігрантів, які "займалися антирадянською діяльністю", а також додавання до них копій документів, що "характеризують їхню ворожу діяльність"⁴³. Із метою виявлення "контрреволюційного елемента" для оперативної розробки у 1947 р. були намічені, зокрема, матеріали фондів Українського громадського комітету в Празі, Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, Українського вільного університету в Празі, особові фонди М.Шаповала, Н.Григорієва, А.Животка, Ю.Тищенко, В.Петріва та ін.

Слід відзначити, що укладання українськими архівістами "довідок-орієнтировок" контролювалося не тільки з боку республіканських спецслужб, а й на загальнодержавному рівні. Одним зі свідчень цього є лист начальника відділу використання Головного архівного управління МВС СРСР капітана Старова на ім'я начальника АУ МВС УРСР майора В.Гудзенка від 25 лютого 1947 р. Загалом погоджуючись із планом роботи особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР на 1947 р., Старов звернув увагу на "аполітичні назви" окремих довідок. На думку радянського чиновника, "вони неправильно орієнтують і створюють недостатнє уявлення про суть ворожу українському народу "діяльність" білогвардійських емігрантських організацій на противагу дійсному змістові матеріалу, наприклад: "Суспільно-політична діяльність українсько-націоналістичного студентства в еміграції" або "Зовнішня політика Директорії УНР", яка за своєю сутністю авантюристична – антирадянська". Старов підкреслював, що необхідно "дати політично відповідні назви цим довідкам"⁴⁴.

Згідно зі звітом про діяльність особливого відділу ЦДІА УРСР, у 1948 р. нових документів до нього не надходило. Натомість тривала робота із упорядкування фондів, створення до них науково-довідкового апарату, а також передачі непрофільних фондів іншим архівним установам (у 1948 р. було відібрано 64 неупорядковані фонди загальною вагою близько однієї тонни)⁴⁵. У 1949 р. до відділу надійшли 2 фонди, які включали 989 од. зб. та 10 кг розсипу, а також від МВС УРСР і Комісії з історії Великої Вітчизняної війни – 200 кг нерозібраного по фондах документального розсипу, які значною мірою стосувалися історії УПА та ОУН (з них близько 100 кг документів німецькою мовою)⁴⁶.

У квітні 1949 р., згідно з розпорядженням АУ МВС УРСР, було затверджено список фондів відділу, які належало передати Львівському обласному державному архіву – всього 59 фондів (548 од. зб., понад 300 кг розсипу). Це були матеріали "львівського походження", які раніше були привезені до Києва для опрацювання⁴⁷. Крім того, велику кількість фондів було передано філії ЦДІА УРСР у Львові, серед них: особові фонди І.П.Крип'якевича (21 од. за 1928–1941 рр.), митрополита А.Шептицького (421 од. за 1889–1941 рр.), В.І.Старосольського (520 од. за 1878–1940 рр.), І.Боберського (15 од. за 1891–1943 рр.), С.Томашівського (20 кг розсипу за 1912–1930 рр.), І.Шендрика (4 кг за 1920–1939 рр.), Р.Лашенка (3 кг за 1917–1921 рр.), С.Шухевича (40 кг за 1929–1936 рр.), В.Охримовича (8 кг за 1903–1917 рр.), С.Федака (70 од., 7 кг за 1916–1939 рр.), К.Паньківського (8 кг за 1924–1939 рр.) та ін., а також у 1953 р. було передано 574 од. матеріалів греко-католицького митрополичого ординаріату у Львові за 1875–1945 рр.⁴⁸

Станом на 1 січня 1950 р., у відділі зберігалось 353 архівних фонди обсягом 38 491 од. зб. Усі фонди були повністю впорядкованими (окрім підшивки й частково нумерації аркушів). Як відзначалось у звітах, на цьому було завершено упорядкування фондів відділу, що надійшли в 1945–1948 рр.⁴⁹

Однак у 1950 р. до відділу продовжували надходити на тимчасове зберігання матеріали у вигляді документального розсипу: у першому кварталі 1950 р. із Львівського облдержархіву надійшло 1900 кг документів фонду "Наукове товариство імені Шевченка у Львові", а від Комісії з історії Великої Вітчизняної війни

АН УРСР – 373 кг розсипу різних фондів, які після впорядкування планувалося передати до Львівського, Одеського, Рівненського, Житомирського та інших обласних архівів⁵⁰.

Слід відзначити, що у зв'язку із реорганізацією архіву, у липні 1950 р. особливий відділ таємних фондів було ліквідовано, а всі його фонди (більшість з яких містили матеріали української еміграції) були передані на тимчасове зберігання до відділу таємних фондів ЦДІА УРСР (в якому, як відзначалося вище, зберігалися фонди жандармських, поліцейських, судових установ, генерал-губернаторства, прокуратури та цензури царської Росії)⁵¹.

Загалом у результаті опрацювання у 1946–1951 рр. переміщених до ЦДІА УРСР архівних матеріалів було сформовано 340 фондів – 36 956 справ, 752 кг розсипу⁵². Ці засекречені тривалий час дані вперше оприлюднила у своїй статті Л.Лозенко. Однак дослідниця обійшла увагою процес систематизації, упорядкування й опрацювання цих матеріалів в особливому відділі ЦДІА УРСР, комплектування з них фондів, створення до них науково-довідкового апарату та організації використання їх інформації в оперативних цілях. Що стосується цифр, які наводила Л.Лозенко, характеризуючи процес передачі празьких фондів із ЦДІА УРСР до інших архівів, то вони викликають певні застереження. Зокрема, посилаючись на звітну документацію таємного відділу, Л.Лозенко наводила дані про передачу опрацьованих фондів до ЦДАЖР УРСР у м. Харкові (258 фондів, 23 410 справ, 69 кг розсипу), філіалу ЦДІА УРСР у м. Львові (70 фондів, 12 923 справи, 683 кг розсипу), ЦДАЖР СРСР у Москві (12 фондів, 623 справи)⁵³.

Однак усі з наведених у цих звітах матеріали не можна однозначно розглядати як складову “Празького українського архіву”, оскільки певна їх кількість не мала жодного відношення до зібрання УІК, а потрапила до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР у повоєнні роки не з Праги, а зі Львова, Кракова, Варшави, Відня та ін. Унаслідок того, що всі ці матеріали проходили опрацювання в одному відділі, працівникам якого було дано завдання підготувати їх для використання в оперативно-чекістських, а не наукових цілях, то при їх групуванні, систематизації й класифікації відбулося порушення принципу збереження цілісності фондів, повне ігнорування фіксації інформації про місце та джерело походження документів. З огляду на це, сьогодні робити висновки про кількісний склад зібрання УІК у структурі НАФ України можливо лише з певними застереженнями. Зокрема це стосується 70 фондів, 12 923 справ та 683 кг документального розсипу, які було передано до філіалу ЦДІА УРСР у Львові (нині – ЦДІАЛ України), оскільки переважну їх більшість становили матеріали не празького походження, а колекція НТШ у Львові, зібрання митрополита А.Шептицького та ін., які надійшли до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР у 1947 та 1949 рр. для тимчасового зберігання й опрацювання.

Згідно з установленими нами даними, акт про передачу документальних матеріалів із ЦДІА УРСР, м. Київ до філіалу ЦДІА УРСР у Львові було складено 12 червня 1951 р. (підстава передачі – розпорядження АУ МВС УРСР № 6/3/01821 від 29 червня 1950 р.). За актом передавалися 70 фондів, 67 описів, 12 923 од. зб. та 683 кг розсипу, 66 справ фондів. Це були документальні матеріали архіву НТШ (2200 од., 300 кг розсипу за 1841–1943 рр.), а також Збірної станиці Українських січових стрільців у Відні (24 од. за 1916–1919 рр.), Легіону УСС (125 од. за 1915–1918 рр.), табору українських біженців із Галичини і Буковини у Гмінді, Австрія (42 од. за 1916–1918 рр.), Західноукраїнського товариства Ліги Націй у Відні (34 од. за 1915–1918 рр.)⁵⁴.

Сьогодні потребує уточнення склад фондів, переданих у 1954 р. із ЦДІА УРСР до ЦДАЖР СРСР у Москві. У статті Л.Лозенко фігурують 12 (за іншими даними – 13) фондів. За уточненими даними, це були наступні фонди із зібрання

УІК: Спільна юнацька школа УНР у таборі інтернованих у Каліші, Польща (12 од. за 1919–1923 рр.); Відділ №1 Української федерації соціалістичної партії в Детройті, США (20 од. за 1911–1917 рр.); Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, м. Прага (116 од. зб. за 1928–1938 рр.); Редакція часопису "Вістник УПСР в Празі" (7 од. зб. за 1931 р.); Закордонна організація УПСР у Празі (85 од. зб. за 1925–1929 рр.); Закордонний комітет УПСР у Празі (97 од. зб. за 1920–1929 рр.); Подебрадська група УПСР, Чехословаччина (3 од. зб. за 1923–1930 рр.); Пшебрамська група УПСР, Чехословаччина (5 од. зб. за 1926–1929 рр.); Ченстоховська група УПСР, Польща (4 од. зб. за 1921 р.); Тарнівська група УПСР, Польща (3 од. зб. за 1921 р.); Політичне бюро закордонного комітету УПСР та закордонної групи Української радикальної партії у м. Прага (12 од. зб. за 1924–1925 рр.); Закордонна делегація УПСР у Відні (5 од. зб. за 1919–1921 рр.)⁵⁵.

У Москві фонди, які містили матеріали з історії УПСР, були об'єднані в "Колекцію матеріалів закордонних організацій УПСР". Сьогодні це фонд Р-7744 Державного архіву Російської Федерації, який складається з десяти описів (360 од. зб. за 1919–1927 рр.). В архівному путівнику по ДАРФ вони помилково фігурують як такі, що надійшли 1946 р. у складі зібрання Російського закордонного історичного архіву⁵⁶. Матеріали "Відділу №1 Української федерації соціалістичної партії в Детройті, США" (20 од. зб. за 1911–1917 рр.) становлять сьогодні ф. Р-7745 ДАРФ.

У листі від 24 липня 1953 р. директор ЦДІА УРСР І.Олійник повідомляв директору ЦДАЖР УРСР Л.Гусевій, що згідно з розпорядженням АУ МВС УРСР (№6/3/001036 від 13 травня 1952 р.), ЦДІА УРСР передає при цьому документальні матеріали 75 фондів, описи, справи фондів та акти (у двох примірниках)⁵⁷. При цьому відзначалося, що справи, зазначені в опису "поза описом", є макулатурою, однак у макулатуру не виділялись, оскільки "посольство СРСР у Чехословаччині дало чехословацькому урядові зобов'язання, що всі матеріали будуть збережені".

15 жовтня 1953 р. І.Олійник направив листа директору Київського облдержархіву Грубману (№566), в якому повідомляв, що передає до архіву "документальні матеріали, одержані з Чехословаччини на ім'я АУ МВС УРСР у кількості 11 од. зб." Ці матеріали, за визначенням І.Олійника, відображали діяльність німецько-фашистських окупантів у київських музеях мистецтв у 1941–1943 рр. Цього ж дня відповідного листа І.Олійник надіслав директорові Кам'янець-Подільського державного архіву (№567), в якому повідомляв, що надсилає 24 од. зб., які відображають діяльність нацистів у 1941–1943 рр. у Кам'янець-Подільському державному архіві⁵⁸.

Наступне велике надходження до Києва архівних збірок української еміграції відбулось 1958 р. і було пов'язане з передачею чехословацьким урядом УРСР зібрання Музею визвольної боротьби України (МВБУ), який існував у Празі з 1925 до 1948 рр. У 1957 р. ГАУ МВС СРСР одержало із Чехословаччини повідомлення, що в Празі знайдено велику кількість документальних матеріалів, які стосуються України. 1–10 вересня 1957 р. у відрядження до ЧСР відбули начальник ГАУ СРСР М.Р.Прокопенко та начальник АУ УРСР С.Д.Пількевич "з метою на місці ознайомитися з вищезгаданими документальними матеріалами". Характеризуючи у своїй доповідній записці матеріали колишнього МВБУ, які знаходилися "в глибокому підвальному приміщенні", С.Пількевич відзначав, що, окрім значної кількості писемних пам'яток, там було дуже багато фотонегативів і позитивів (загалом кількість пам'яток – близько 4-х вагонів). У висновку С.Пількевич підкреслював, що "матеріали в дуже поганому стані, над ними потрібно провести величезну роботу, щоб зробити їх доступними для використання"⁵⁹.

Оскільки матеріали стосувались історії України, то українська сторона наполягала на їх передачі до архівів УРСР (відзначалося, що "в сумі вони дають величезний матеріал для наукових досліджень з історії України, а також можуть

бути використані для практичних цілей"). Однак факти свідчать про те, що спочатку ЦК КПРС прийняв рішення про їх відправку з Праги до Москви⁶⁰. У свою чергу українське архівне керівництво звернулося по підтримку в цій справі до ЦК КПУ. На думку Л.Лозенко, ЦК КПУ все ж таки вжив відповідних заходів, оскільки саме за його розпорядженням до Праги був відряджений директор Центрального кінофотофоноархіву Г.С.Пшеничний із завданням організувати перевезення документів до Києва.

Важливі відомості про надходження документів із Чехословаччини в листопаді 1958 р. містяться у ф.14 ЦДАВО України (оп. 7, спр. 984), де представлено листування між Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та дирекцією ЦДІА УРСР у Києві з цього питання. Зокрема повідомлялося, що "в листопаді 1958 р. із Чехословаччини надійшло 10 тонн розсипу – матеріали українських націоналістичних організацій і частина матеріалів, вивезених із УРСР німецькими окупантами"⁶¹.

15 грудня 1960 р. було укладено спеціальний "План оперативної розробки документальних матеріалів групи фондів українських буржуазних націоналістів за кордоном, які надійшли до ЦДІА УРСР із Чехословаччини в 1958 р." Матеріали цього надходження умовно поділялися на наступні групи: 1) матеріали таборів військовополонених російської армії періоду Першої світової війни, які розташовувалися на території Австрії та Німеччини (містили відомості про кількісний склад військовополонених і характер їх діяльності в таборах; форми документів – накази, списки, протоколи засідань громадських організацій, листування; обсяг – 4 об'єднання фондів, 823 од. зб. за 1914–1918 рр.); 2) матеріали таборів інтернованих формувань армії УНР і з'єднань УГА на теренах Польщі та Чехословаччини (обсяг – 17 фондів, 1088 од. зб. за 1919–1923 рр.); 3) матеріали українських урядів (Української Держави, УНР і ЗУНР) та їх дипломатичних представництв за кордоном (містили відомості про діяльність урядів, особовий склад державного апарату; форми документів – листування, доповіді, списки, заяви; обсяг – 33 фонди, 768 од. зб. за 1917–1923 рр.); 4) матеріали установ, громадських організацій, видавництв та освітніх закладів українських емігрантів за кордоном (форми документів – протоколи, доповіді, звіти, списки, заяви; обсяг – 107 фондів, 2636 од. зб. за 1915–1944 рр.); 5) матеріали українських громадських установ на території західних областей України у період перебування їх у складі Польщі, Чехословаччини й Угорщини (обсяг – 9 фондів, 33 од. зб. за 1915–1928 рр.); 6) матеріали особових фондів українських емігрантів (обсяг – 46 фондів, 545 од. зб.). Відзначалося, що матеріали 5-ї групи являють собою частини фондів, які належить передати до архівів західних областей України.

Цей документ важливий тим, що в ньому характеризувалися форми оперативної розробки матеріалів і наводилися переліки категорій осіб, яких необхідно було взяти на облік, а саме: "1) військовополонені колишньої царської армії на території Австрії та Німеччини, які добровільно вступили до українських націоналістичних та інших білогвардійських військових формувань для боротьби з радянською Росією в період громадянської війни, незалежно від національності; 2) білоемігранти: а) особи, що виїхали за кордон у складі пеглорівських, денікінських, врангелівських та інших білогвардійських формувань періоду громадянської війни, б) члени українських буржуазно-націоналістичних урядів та урядовці установ УНР і ЗУНР (у тому числі члени українських націоналістичних партій) та їх родини; 3) особи із західних областей України, що входили до складу Польщі, Чехословаччини й Угорщини (до 1939 р.), які брали участь в антирадянських, у тому числі в українських націоналістичних організаціях (активна діяльність, включаючи участь в українській націоналістичній пресі); 4) зрадники українського народу, що співпрацювали з німцями під час війни 1941–1945 рр. (незалежно від територіальної належності)"⁶².

Упродовж 1959–1963 рр. матеріали були розібрані (з них близько 6000 кг – документи, інше – друковані видання); із розсипу було сформовано 173 фонди –

7232 справи за 1918–1944 рр.⁶³ 2 вересня 1961 р. ГАУ при РМ УРСР було прийнято рішення про передачу непрофільних фондів, виявлених у процесі науково-технічного опрацювання матеріалів, до відповідних архівів (у тому числі до ЦДАЖР СРСР та Центрального державного особливого архіву у Москві)⁶⁴. Незначну частину музейних пам'яток із колекції МВБУ (печатки, відзнаки, прапори) 29 березня 1962 р. було передано Центральному історичному музею у Києві⁶⁵. Однак уже 31 березня за іншим актом частину цих пам'яток було ухвалено знищити, як такі, що "не мають історичного, наукового і практичного значення"⁶⁶.

Л.Лозенко, стверджуючи, що 1963 р. Архівне управління дало дозвіл на передачу із ЦДІА УРСР документів надходження 1958 р. до низки державних архівів України, водночас відзначала, що, "на жаль, характер і кількість матеріалів, які передавалися, встановити поки що не вдалося"⁶⁷. Заповнити цю інформаційну прогалину дозволяють відомості, які містяться в офіційному листуванні між дирекцією ЦДІА УРСР та керівництвом АУ при РМ УРСР й інших державних архівів за 1963 р.

Особливе значення в цьому плані має лист заступниці начальника АУ при РМ УРСР Л.Гусевої до директора ЦДІА УРСР М.Тесленка від 27 лютого 1963 р. (№3/015), в якому повідомлялося, що "Архівне управління при РМ УРСР дозволяє передати непрофільні документальні матеріали наступним держархівам:

I. Тернопільському облдержархіву:

1. Подільська спілка кооперативів у м. Тернополі, 1929 р., 6 од. зб.

II. Київському міськархіву:

1. Київська кіностудія художніх фільмів, 1938–1940 рр., 12 од. зб.

2. Київський кооперативний інститут імені Чубаря, 1928 р., 1 од. зб.

3. Хахуров Ш.Д. – професор Київського медичного інституту, 1921–1936 рр., 4 од. зб.

III. ЦДІА УРСР у м. Львові:

1. Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель у м. Львові, 1915–1916 рр., 13 од. зб.

2. Федюшко (Євшан) Микола – письменник, редактор журналу "Будучина", Львів, 1918–1919 рр., 7 од. зб.

IV. Самбірському філіалу Львівського облдержархіву:

1. Державна гімназія в м. Дрогобичі, 1918–1919 рр., 5 од. зб.

V. Рівненському облдержархіву:

1. Товариство пивоварних заводів "Бергілес" у м. Рівне, 1933–1939 рр., 1 од. зб.

2. Міська управа у м. Дубровиці Сарненського округу, 1941 р., 1 од. зб.

VI. Волинському облдержархіву:

1. Український шкільний комітет у м. Володимирі-Волинському, 1916 р., 7 од. зб.

VII. Харківському облдержархіву:

1. Харківська міська управа, м. Харків, 1943 р., 1 од. зб."⁶⁸

На виконання цього розпорядження 1 березня 1963 р. відповідні матеріали були відправлені до Львова, а 4 березня – до Луцька, Самбора, Харкова, Тернополя та Рівного, про що свідчать акти передачі матеріалів⁶⁹. Зокрема в супровідному листі до директора Волинського облдержархіву відзначалося, що, "згідно з розпорядженням Архівного управління при РМ УРСР №3/015 від 28 лютого 1963 р., передаємо для зберігання у Вашому архіві 7 од. зб. фонду "Український шкільний комітет у м. Володимирі-Волинському" за 1916 р., які виявлені при розробці матеріалів колишнього Українського музею в Чехословацькій Республіці"⁷⁰. Центральний державний кінофотофоноархів УРСР одержав понад 30 фотоальбомів із фондів МВБУ⁷¹.

Після опрацювання матеріалів у відділі фондів республіканських установ ЦДІА УРСР у Києві вони мали бути передані до ЦДАЖР УРСР у Харкові. Однак, оскільки останній не міг прийняти документи через брак вільного місця в архівосховищах, а також у зв'язку із тим, що тоді вже перебував у стадії розробки про-

ект будівництва комплексу споруд центральних державних архівів у Києві, було досягнуто домовленості, що до переїзду ЦДАЖР УРСР у Київ ці документи зберігатимуться в ЦДА УРСР. У 1970 р., після закінчення будівництва та переведення ЦДАЖР УРСР до Києва, празькі фонди були передані до його сховищ.

Частина празьких документів на стадії впорядкування була передана до КДБ УРСР. У 1988 р. вони надійшли до архіву Інституту історії партії (нині – ЦДАГО України). В акті про передачу цих документів від 25 травня 1988 р. відзначалося, що передаються 117 коробок матеріалів колишнього Музею визвольної боротьби України в Празі. Крім того, за даними А.Кентія, у сховищах ЦДАГО України було виявлено також шість картонажів із матеріалами української еміграції у Франції⁷².

Остання передача матеріалів української еміграції з Чехословаччини в УРСР відбулася 1983 р. У липні того ж року консульський відділ посольства СРСР у Чехословаччині за погодженням із Центральним архівним управлінням МВС ЧСР відправив до Києва на адресу Ради Міністрів УРСР архівні матеріали у кількості 27 ящиків. У грудні 1983 р. вони надійшли на зберігання до ЦДАЖР УРСР⁷³.

Таким чином, значна частина архівних зібрань української еміграції міжвоєнного періоду по закінченню Другої світової війни опинилась у радянських спецсховищах. І тільки на межі 1980–1990-х рр. розпочався процес їх розсекречення, у результаті якого українські та зарубіжні вчені нарешті отримали можливість використання цих матеріалів у наукових дослідженнях. Сьогодні основними місцями зберігання документів з емігрантських колекцій в Україні є: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України); Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України); Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України); Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України). Крім того, окремі групи документів свого часу надійшли на зберігання до обласних державних архівів.

Однак повноцінний інтелектуальний доступ до документальних зібрань української еміграції можливий лише за умови створення сучасної системи науково-довідкового апарату та електронних баз даних, які б відповідали міжнародним архівним стандартам. Важливим кроком у цьому напрямку слід вважати розпочату 2001 р. Державним комітетом архівів України роботу над укладанням міжархівного путівника "Празькі архіви: зведений каталог архівів української еміграції в міжвоєнний період"⁷⁴. Хоча, на жаль, досі ще не видано попереднього переліку фондів архівів еміграції, які зберігаються в Україні. Принагідно відзначимо, що Федеральна архівна служба Росії та Державний архів Російської Федерації підготували й видали 1999 р. міжархівний путівник "Фонды Русского заграничного исторического архива в Праге"⁷⁵, в якому наведено відомості про склад і зміст документів, що раніше зберігались у Російському закордонному історичному архіві у Празі та Донському козацькому архіві. Сьогодні ці матеріали зберігаються в складі фондів Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву літератури і мистецтва, а також частково за межами Російської Федерації (у тому числі – у ЦДАВО України). Що ж стосується українських архівних колекцій, зібраних у Празі в міжвоєнний період, то на сьогодні побачило світ науково-довідкове видання, підготовлене чеською архівісткою Р.Махатковою за матеріалами Державного центрального архіву в Празі (нині – Національний архів)⁷⁶.

Таким чином, реконструкція процесу переміщення документальних зібрань української еміграції має важливе значення не тільки для цілісного та всебічного вивчення громадсько-політичної й культурної історії України повоєнного періоду, але й для відтворення маловідомих сторінок вітчизняного архівознавства. Аналіз архівних джерел дає можливість зробити висновки про те, що на завершальному етапі Другої

світової війни відбулося вивезення значних комплексів архівних матеріалів української політичної еміграції з теренів європейських країн, передусім Чехословаччини, до СРСР. Розробка й опрацювання цих збірок здійснювалася працівниками спеціальних (таємних) відділів радянських архівних установ (у першу чергу – в особливому відділі таємних фондів ЦДІА УРСР у Києві). Упродовж тривалого часу вивчення матеріалів з історії української еміграції в наукових цілях було неможливим, натомість окремі групи документів використовувалися в оперативних цілях радянськими спецслужбами.

Новий етап у вивченні та використанні "еміграційних збірок" розпочався в 1990-х рр., коли вони почали залучатися до історичних досліджень. Однак повноцінний доступ до цих матеріалів можливий лише за умови підготовки та видання анованих путівників по фондах, їх переліків та описів. Важливим напрямом подальших досліджень має стати реконструкція найбільших еміграційних колекцій міжвоєнного періоду, зокрема Музею визвольної боротьби України та Українського історичного кабінету в Празі. Це дозволить не тільки глибше дослідити внесок еміграції в суспільно-політичну та культурну історію України ХХ ст., але й повніше висвітлити участь українців у Першій та Другій світових війнах, докладніше відобразити події визвольної боротьби українського народу за свою незалежність і соборність.

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – №1/6. – С.18–30. Див. також: Лозенко Л. До історії Празького українського архіву // Генеза. – 1995. – №1/3. – С.141–145.

² Grimsted P.K. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. – 749 p. Див. рец.: Боряк Г.В. Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги "Трофеї війни та імперії...") // Архіви України. – 2001. – №4–5. – С.25–33.

³ Grimsted P.K. The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II // Harvard Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. XXII. – P.181–208; *Idem*. The Postwar Fate of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic // Harvard Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. XXI. – P.393–461.

⁴ Грімстед П.К. "Празькі архіви" у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К., 2005. – 252 с.

⁵ Боряк Г. Замість післямови // Грімстед П.К. "Празькі архіви" у Києві та Москві... – С.240.

⁶ Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 1996. – С.188–198; Палієнко М. "Все, що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено..." (збереження документальної спадщини українського народу Державним Центром УНР в екзилі) // Nad Wisi №1 і Dniestrem. – Тогус; Кіјов, 2002. – №1. – С.255–261; Її ж. З історії організації українських еміграційних архівів у Польщі на початку 1920-х рр. // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2005. – Т. 5. – С.12–21.

⁷ Мушинка М. Музей визвольної боротьби України і доля його фондів. – Мельборн, 1996; Його ж. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. – К., 2005 (перевид, в Україні); Його ж. Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14–15 августа 1995 г.): В 2-х ч. – Прага, 1995. – Ч.2. – С.806–815; Заремба С. Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. – 1997. – №1/2. – С.122–137; Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. II: Архівознавчі читання. – К., 2000. – С.35–47.

⁸ Палієнко М. Діяльність української еміграції із заснування національного архівного центру за кордоном у 20-х рр. ХХ ст. // Історичний журнал. – К., 2004. – №3. – С.27–38; Її ж. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.): історія створення й основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.11. – С.13–24.

⁹ Її ж. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Історія. Економіка. Філософія". – 2001. – Вип.5. – С.349–356.

¹⁰ Лозенко Л. Знач. праця; Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – №3/6. – С.120–122. Кентій А.В. Фонд "Український музей у Празі" ЦДАГО України як складова "Празького архіву" // Архіви України. – 2000. – №1/3. – С.43–49; Мушинка М. Українські архіви, вивезені з Чехословаччини в Україну // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Історія: Доповіді та повідомлення. Ч. II: ХХ століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. –

С.145–152; *Його ж.* Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917–1945): сучасний стан і місця зберігання // На службі Кліо: 36. наук. праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С.532–545.

¹¹ Докладніше про долю українських культурних цінностей див.: *Грімстед П.К.*, за участю *Боряка Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів, 1992. – 120 с., а також зазначену вище англomовну монографію П.К.Грімстед.

¹² Ця бібліотека разом з іншими дослідницькими структурами різних команд А.Розенберга була переміщена наприкінці 1943 р. із Берліна до Рацібора в Силезії.

¹³ *Малолетова Н., Дубровіна Л.* Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941–1944 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2003. – №4. – С.47.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.19. – Арк.5.

¹⁵ Там само. – Спр.56. – Арк.2 зв.

¹⁶ Там само. – Арк.5.

¹⁷ Там само. – Арк.11. Див. також відзначені праці П.К.Грімстед.

¹⁸ Там само. – Арк.12.

¹⁹ Там само. – Арк.13.

²⁰ Там само. – Спр.58. – Арк.1.

²¹ Там само. – Спр.104. – Арк.5; Спр.98. – Арк.9.

²² *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.23; *Павлова Т.Ф.* Русский заграничный исторический архив в Праге // Вопросы истории. – 1990. – №11. – С.28.

²³ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.56. – Арк.9.

²⁴ Там само. – Арк. 15. З аналізу документів випливає, що О.Й.Куц не брав участі в роботі пошукової групи.

²⁵ Там само. – Спр.56. – Арк.37–39.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.11–12.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – Арк.13.

²⁹ Там само. – Арк.14.

³⁰ Там само. – Арк.15–17. Оригінал. Чеський текст акту зберігається також у цій справі (арк.18–20). Див. також: ЦДАВО України. – Ф.3866. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.1–3. Англійський переклад цього документа опублікований П.К.Грімстед у додатках до її монографії (Р.564–566). Див. також останню працю П.К.Грімстед.

³¹ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.28–30, 31–33.

³² *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.24.

³³ ЦДАВО України. – Ф.3866. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.1–37.

³⁴ *Рельак В.* Sprava o innosti Ruskiho Historickiho archivu, Ukrajinskoho historickiho kabinetu a Byloruskiho archive v letech 1938–1946. – Praha, 1947. – S.219.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.104. – Арк.40.

³⁶ Там само. – Спр.61. – Арк.26–31.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.1.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.267. – Арк.4.

³⁹ Там само. – Спр.246. – Арк.37–48.

⁴⁰ Під час упорядкування фонду “Товариство Василіан у Львові” на його основі було сформовано 25 фондів.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.35–36.

⁴² Там само. – Спр.10. – Арк.19–20.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.246. – Арк.2–3.

⁴⁴ Там само. – Спр.218. – Арк.9–9 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр.306. – Арк.88–91.

⁴⁶ Там само. – Спр.348. – Арк.113–117. Опрацювання цих документів (систематизація по фондах, структурі та роках, формування одиниць зберігання, укладання заголовків справ та інвентарних описів) було заплановано на 1950 р.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.18–20.

⁴⁸ Там само. – Арк.96–119.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.348. – Арк.114.

⁵⁰ Там само. – Спр.384. – Арк.45. Загалом станом на 1 квітня 1950 р. у відділі знаходилися на зберіганні близько 600 од. зб. та 1000 кг розсипу, що підлягали передачі в облдержархіви.

⁵¹ Там само. – Арк.68.

⁵² Там само. – Спр.984. – Арк.25.

⁵³ *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.25. Див. також: ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.25–26.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.45–49.

⁵⁵ Там само. – Спр.6. – Арк.96–119.

⁵⁶ Государственный архив Российской Федерации: Путеводитель. – Т.4: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории белого движения и эмиграции. – М., 2004. – С.710.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Спр.17. – Арк.82.

⁵⁸ Там само. – Арк.115–116.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.2. – Спр.1251. – Арк.20–22.

⁶⁰ Там само. – Арк.23–24.

⁶¹ Там само. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.1.

⁶² ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.45. – Арк.4–8.

⁶³ Див.: “Список фондів організацій, установ та особових фондів українських емігрантів за 1918–1944 рр.”, які було сформовано в результаті упорядкування матеріалів МВБУ у відділі фондів республіканських установ ЦДІА УРСР // ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.2–14.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.46. – Арк.9–10.

⁶⁵ Там само. – Спр.39. – Арк.79–80.

⁶⁶ Там само. – Арк.81.

⁶⁷ Лозенко Л. Зазнач. праця. – С.27.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.51. – Арк.4–5.

⁶⁹ Там само. – Арк.6, 7, 10, 11, 14, 15.

⁷⁰ Там само. – Арк.7.

⁷¹ *Топішко Н.* Опис фотоальбомів із празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються у Центральному державному кінофотофоноархіві України // Генеза. – 1995. – №1(3). – С.144–146.

⁷² Див. докладніше: *Кентій А.В.* Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького архіву” // Архіви України. – 2000. – №1/3. – С.43–49; Про матеріали з колекції МВБУ у складі ЦДАГО України див. також: *Пиріг Р.* Фонди і колекції Музею визвольної боротьби України у Празі в складі документів Центрального державного архіву громадських об’єднань України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.12. – К., 1999. – С.77–87.

⁷³ *Яковлева Л.* Празькі фонди в Києві // Пам’ятки України. – 1994. – №3/6. – С.121.

⁷⁴ Вісник Державного комітету архівів України. – 2001. – Вип. 1(5). – С.110–115. Див. також: Про стан і перспективи реалізації міжгалузевих програм з підготовки архівних довідників: Рішення колегії Державного комітету архівів України від 19 червня 2002 р. // Вісник Державного комітету архівів України. – 2002. – Вип. 2(10).

⁷⁵ Фонды Русского заграничного исторического архива в Праге: Межархивный путеводитель / Отв. ред. Т.Ф.Павлова. – М., 1999. – 671 с.

⁷⁶ Український музей у Празі (1925–1948): Опис фонду / Упоряд. Раїса Махаткова. – К.; Прага, 1996. – 296 с. Див. також: Русская и украинская эмиграция в Чехословацкой Республике (1918–1938): Путеводитель по архивным фондам и собраниям в Чешской республике / Сост. В.Поданы, Г.Барвикова. – Прага, 1995. – 133 с.

The article researches the problem of transference of archive collections of Ukrainian emigration from European countries to SRSR on the final stage of World War II and in post-war period, ascertains main phases of transfer of created stocks and collections to the archives of Ukraine and Russia and determines up-to-date places of their maintenance.

ОГЛЯДИ

В.С.Шандра (Київ)

Р.С.Уортман. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Авторизов. перевод с англ. М.Д.Долбилова при участии Ф.Л.Севастьянова. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с.

Відомий американський учений Річард С.Вортман, який плідно працює над історією Росії, підготував свою працю “The development of a Russian legal consciousness”, і вперше видав її в 1976 р. Ця книжка, початком заголовку якої послужили слова поета і державного діяча Г.Р.Державіна, присвячена історії правових інституцій, які втілювали в життя судову реформу 1864 р., одну з найсуттєвіших із Великих реформ, котра докорінно вплинула на модернізацію й вестернізацію Російської імперії. Слід зазначити, що реформа 1864 р. має багато спільного із сьогодинішнім становленням незалежної судової влади, не дивлячись, що презентизм не є методологічно правильним, але що є спонукальним, то однозначно.

Р.Вортман, відкидаючи стереотипи більшості дореволюційних і радянських істориків, які слідом за реформаторами стверджували, що саме ліквідація кріпосницької залеж-